

شمایل خانه گم شده؛ تمثال‌های حضرت علی (ع) در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار*

هاجر سلیمی نمین^{۱*}، مصطفی گودرزی^۲، بهمن نامور مطلق^۳

^۱ عضو هیأت علمی گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

^۲ استاد گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۳ دانشیار گروه زبان و ادبیات فرانسه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

(دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳)

چکیده

نخستین بار، ذکاء در پژوهشی در سال ۱۳۴۲ ه.ش، از عبارت «شمایل‌خانه» استفاده نموده است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این بوده که آیا بالواقع این عبارت در دوره ناصری کاربرد داشته است. سؤالات فرعی مربوط به چیستی شمایل‌خانه، اموال و امورات مربوط به آن بوده‌اند. بدین ترتیب، پژوهش بر پایه این فرضیه که شمایل‌خانه یکی از بیوتات سلطنتی بوده، شکل گرفته است. این سؤالات منجر به یافتن کتابچه سند جواهرات سلطنتی دوره ناصری در موزه ملک شده‌اند که حاوی سند پنج تمثال از حضرت علی (ع) در ذیل شمایل‌خانه بوده است. مهم‌ترین هدف، سپس یافتن این تمثال‌ها بوده است. لذا تلاش نموده با روش استقرایی و با استفاده از سه فرآیند وصف، ارزیابی و تحلیل، به اکتشاف آنها از میان تمثال‌های دوره ناصری پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهند که شمایل‌خانه یکی از بیوتات سلطنتی و حاوی تمثال‌هایی از حضرت علی (ع) بوده که موارد نیاز بیوتات و مراسمات دربار را تأمین می‌نموده و پنج عدد از تمثال‌های آن، جزء جواهرات سلطنتی بوده‌اند. تمثال اول اثر ابوالحسن نقاش‌باشی، دومی احتمالاً اثر نقاشی مسیحی و اکنون در موزه جواهرات ملی است. سومی اثر آقا حسن و اکنون در کاخ گلستان است. چهارمی اثر جلاپیر و پنجمی اکنون در موزه آستان قدس رضوی است.

واژگان کلیدی

تمثال حضرت علی (ع)، جواهرات سلطنتی، شمایل‌خانه، ناصرالدین شاه قاجار، ابوالحسن خان نقاش‌باشی غفاری، اسماعیل جلاپیر.

*مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «خوانش بینامتنی صورت سنتی حضرت علی (علیه‌السلام) [با مطالعه منتخبی از آثار، از آغاز اسلام تا روزگار معاصر]» می‌باشد که با راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم در دانشگاه تهران ارائه شده است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۰۹۱۲۷۲۱۴۹۰۶، شماره: ۰۰۲۱-۶۶۹۶۲۵۹۱، E-mail: h.salimi@alzahra.ac.ir

مقدمه

در خصوص اسامی، کارکرد، اموال، امورات، ابواب جمعان، مستوفیان و غیره بیوتات سلطنتی دوره ناصرالدین شاه قاجار، منابع دست اول را بایستی اسناد، روزنامه‌های دولتی، روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه و درباریان، سفرنامه‌ها، کُتبی چون *روضه‌الصفای ناصری*، *ناسخ‌التواریخ سلاطین قاجاریه*، *مرآت‌البلدان*، *تاریخ منتظم ناصری*، *مرآت‌الوقایع مظفری* و غیره دانست. منابع دست اول قابل تقسیم به دو دسته هستند: منابع شناسایی شده، و منابع شناسایی نشده. منابع شناسایی نشده، منابعی هستند که در دوره قاجار نوشته و ثبت و ضبط شده‌اند، لیکن به دلایل مختلف در اختیار پژوهشگران ادوار بعدی قرار نگرفته‌اند. این منابع عموماً یا در مراکز اسناد مختلف ایرانی و خارجی نگهداری می‌شوند و یا در دست مجموعه‌داران یا ورثه صاحبان اصلی آنها قرار دارند. **منابع دست دوم**، خصوصاً در موضوع آثار هنری مرتبط با بیوتات، آثار پژوهشگرانی چون یحیی ذکا، و محمدعلی کریم‌زاده تبریزی و غیره می‌باشند. از جمله مسائلی که همواره ذهن پژوهشگران را به خود مشغول داشته، طرح مسائلی در مورد بیوتات در منابع دست دوم بوده، که در منابع دست اول مطلبی در مورد آنها یافت نشده است.

روش پژوهش

سؤال اصلی که ذهن نگارنده را در سال‌های اخیر به خود مشغول داشته این بوده که آیا بالواقع عبارت «شمایل‌خانه» در دوره ناصری کاربرد داشته و یا این عبارت در سال‌های بعدی ایجاد شده است؟ **سؤالات فرعی** مربوط به چیستی شمایل‌خانه، اموال و امورات مربوط به آن بوده‌اند. بنابراین، جست‌وجوی نگارنده با این فرضیه که شمایل‌خانه یکی از بیوتات سلطنتی و مختص شمایل‌های حضرت علی (ع) بوده، در میان منابع دست اول آغاز شده است. متأسفانه علی‌رغم جست‌وجوهای فراوان، تاکنون در منابع دست اول شناسایی شده، به عبارت شمایل‌خانه برخورد نشده است، اما در منابع دست اول شناسایی نشده، با همکاری آقای سید محمدصادق ابراهیمیان به *کتابچه سند جواهرات سلطنتی* دوره ناصرالدین شاه، در مرکز اسناد کتابخانه و موزه ملک دسترسی پیدا شده که در آن تنها از عبارت «شمایل‌خانه مبارک» استفاده شده بلکه سند پنج عدد از تمثال‌های حضرت علی (ع) موجود در شمایل‌خانه نیز ثبت شده و از این طریق اطلاعات مهمی در مورد بخشی از اموال و امورات شمایل‌خانه مشخص شده است. از آنجا که کتابچه متمرکز بر جواهرات سلطنتی بوده، بیشتر به جزئیات طلا و جواهر قاب‌ها پرداخته و اطلاعات کاملی در مورد تمثال‌ها نداشته است، بنابراین مهم‌ترین هدف جستار حاضر، سپس یافتن تمثال‌هایی بوده که در آن سند شده‌اند؛ لذا به توجه به اطلاعات مندرج در کتابچه و اطلاعات دیگر متون، اسناد، عکس‌ها، نقاشی‌ها و تمثال‌های حضرت علی (ع) در دوره ناصری تلاش شده با روش **استقرایی** و با استفاده از سه فرآیند وصف، ارزیابی و تحلیل، به **اکتشاف** تمثال‌ها از میان تمثال‌های دوره ناصری پرداخته شود و از این طریق، بازسازی شمایل‌خانه و برخی امورات مربوط به آن صورت گیرد.

پیشینه پژوهش

نخستین بار، یحیی ذکا^۷ در پژوهش خود با عنوان «میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران (۲)» در سال ۱۳۴۲ ه.ش، از عبارت «شمایل‌خانه» ناصرالدین شاه استفاده نموده است (۱۳۴۲: ۲۱، پاورقی). استفاده از این عبارت در پژوهش‌های بعد از ذکا، ارجاع به استفاده وی داشته‌اند. ممکن است ذکا، در دوره‌ای که سمت ریاست موزه هنرهای تزئینی را داشته، این واژه را در ارتباط با پیشخدمت محتشم‌السلطنه اسفندیاری^۸ شنیده باشد، زیرا در پژوهش‌های قبلی وی به این عبارت اشاره نشده است. این امکان نیز وجود دارد که به دلیل قرابت زمانی دروه پهلوی با دوره قاجار، این عبارت در دوره پهلوی نیز در مورد دربار ناصری در افواه و اقوال مردم یا افراد مرتبط با دربار، حیات و کاربرد داشته است. به هر ترتیب امروزه «شمایل‌خانه» واژه غریب و ناآشنایی است که هیچ‌گونه اطلاعاتی از آن موجود نیست و هیچ پژوهش مستقلی در خصوص آن صورت نپذیرفته است.

مبانی نظری پژوهش

تمثال‌های حضرت علی (ع) در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار

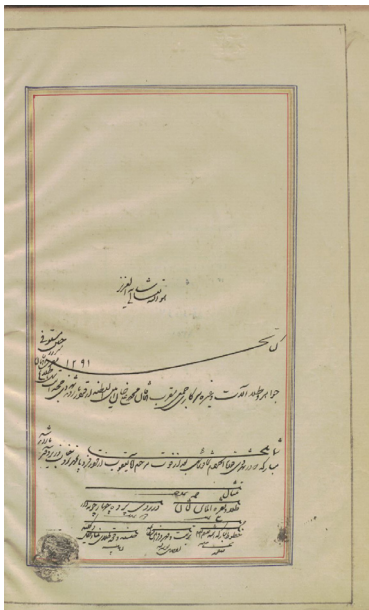
الف) معرفی کتابچه سند جواهرات سلطنتی

کتابچه‌ای با عنوان *کتابچه سند جواهرات سلطنتی* در مرکز اسناد کتابخانه و موزه ملک، به شماره ثبت ۶۱۶۴ نگهداری می‌شود که به خط نستعلیق و سیاق روی کاغذ فرنگی آهار مهره نگارش شده و مشتمل بر ۶۶ ورق در ابعاد ۱۶/۸×۲۵/۸ است. این کتابچه به تاریخ ۱۲۹۱ ه.ق نگاشته شده و تا سال ۱۳۱۷ ه.ق نیز اقلامی به آن افزوده شده است؛ بنابراین طبق تاریخ، مربوط به دروه ناصرالدین شاه و تا چهار سال پس از مرگ وی، در دوره مظفرالدین شاه قاجار بوده است. کتابچه منظور نظر، مربوط به اسناد شمایل‌خانه، کتاب، قرآن و بیاض از خطوط ائمه هدی (ع) و غیره به همراه طلاآلات و جواهرات موجود در خزانه عامره و دربار، و موشح به دستخط ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه بوده است (مصاحبه نگارنده با دکتر محسن روستایی، ۱۴۰۰ ه.ش).^{۱۰} در این کتابچه در مورد شمایل‌خانه در سه تاریخ مختلف اطلاعات داده شده است: نخست در ماه ذی‌الحجه سال ۱۲۹۱ ق، که کتابچه نوشته شده و شمایل‌خانه در عهده/در تحویل/در اختیار امین‌السلطنه بوده، از شمایل‌خانه بازدید شده و به اطلاع میرزا حسین مستوفی (میرزا محمدحسین مستوفی اول) رسانده شده است. سپس در ۱۲۹۳ ه.ق، زمانی که جواهرآلات کتابچه (احتمالاً فقط چهار تمثال اول) در موزه گذارده شده‌اند (تصویر ۱). و در نهایت در ۱۳۱۴ ه.ق، پس از مرگ ناصرالدین شاه، که تمثال‌های شمایل‌خانه در صندوق‌خانه جمع شده و از ابواب جمع^{۱۱} امین‌السلطنه خارج و تحویل ناصرالسلطان شده‌اند (تصویر ۱). چنین به نظر می‌رسد که در این تاریخ، سه تمثال اول به موزه بازگشته‌اند و دو پرده به اطاق عاج منتقل شده و در ابواب جمع

شمایل‌خانه گم‌شده؛ تمثال‌های حضرت علی (ع)
در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار

در ذیل نام شمایل‌خانه در کتابچه آمده که بعد از فوت مرحوم «آقا یعقوب» نگاشته شده است. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه^{۱۲} در کتاب *مرآت‌البلدان*، در میان پیشخدمتان ناصرالدین شاه در سنه ۱۲۸۴ ه.ق، نام «آقا یعقوب» را آورده که حافظ شمایل و دستخط مبارک حضرت ولایت‌مآب بوده است (۱۳۶۷، ج. ۲: ۱۵۳۳). بنابراین آقا یعقوب حداقل از سال ۱۲۸۴ ه.ق با این وظیفه در شمایل‌خانه بوده است. در ابتدای این کتابچه، اموال موجود در «شمایل‌خانه مبارک» که جزء جواهرات سلطنتی بوده‌اند، به صورت فهرست‌وار ذکر شده‌اند: تمثال، ۵ عدد. خطوط مبارک ائمه علیهم‌السلام، ده جلد. تربت [سیدالشهداء] و مهر فرامین مطاعه، بدون تفصیل. صندوقچه طلای مینا و قفل و کلید، یک دست (تصویر ۲). سپس هر یک از اموال با جزئیات بیشتر در اوراق بعدی کتابچه، سند شده‌اند. در ادامه پژوهش، جزئیات اسناد را مورد بررسی قرار داده و تمثال‌ها و امورات مربوط به شمایل‌خانه را شناسایی خواهیم نمود.

تصویر ۲. کتابچه جواهرات سلطنتی، ورق ۲، ۱۲۹۱ ه.ق، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک. منبع: (<http://malekmuseum.org/>)

متن سند: هو الله تعالی شانه‌العزیز

کتابچه
جواهر و طلاآلات و غیره، سرکاری جمعی مقرب الخاقان محمدعلی خان امین السلطنه از قرار بازدید شهر ذی حجه ایت ثیل ۱۲۹۱ به اطلاع مقرب الخاقان میرزا حسین مستوفی.
شمایل‌خانه [شمایل‌چهار]

مبارک که در شهر ذی قعدة الحرام تخاقوی ثیل بعد از فوت مرحوم آقا یعقوب از قرار فرد یا به مهر، نزد جناب وزیر دفتر بازدید شد.

دفعه

تمثال: ۵ عدد

باب

۱- طلا و نقره الماس نشان: ۳ عدد. ۲- در روی پرده چهارچوبه دار: ۲ عدد.

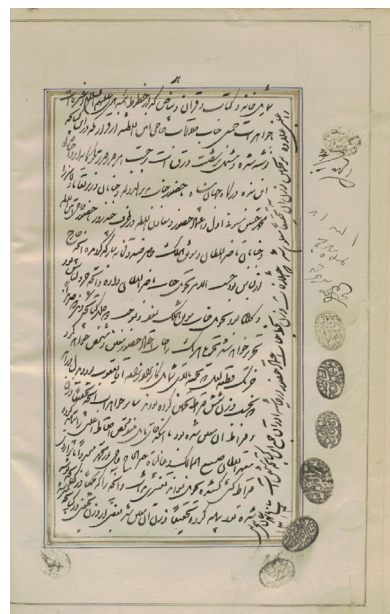
باب

۱- خطوط مبارک ائمه علیهم‌السلام: ۱۰ جلد. ۲- تربت و مهر و فرامین مطاعه: تفصیل نوشته نشده. ۳- صندوقچه طلای مینا و قفل و کلید: ۱ دست.

سرایدارباشی قرار گرفته‌اند. از این تاریخ به بعد، کتابچه سند دیگری برای جواهرات سلطنتی نگاشته شده است (تصویر ۱).

ب) چستی شمایل‌خانه ناصرالدین شاه قاجار

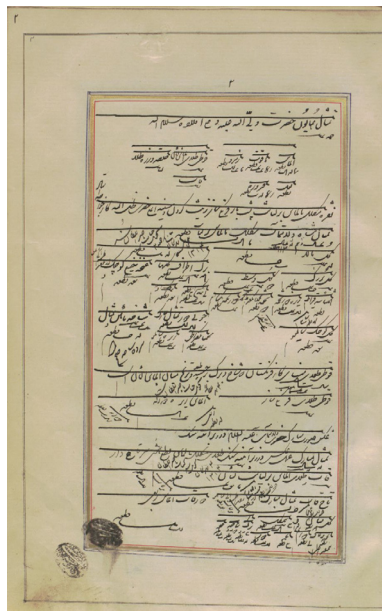
نگارنده در خصوص کلمه «شمایل‌خانه» یا «شمایل‌چهار» در ورق ۲ کتابچه (تصویر ۲)، بر این رأی است که منظور کاتب سند، «شمایل‌خانه» بوده است زیرا کلمه «شمایل‌خانه» در ورق ۶۱ همین کتابچه، در اشاره به شمایل‌های ذکرشده در ابتدای سند به کار رفته است (تصویر ۱). به کاربردن کلمه تشریفاتی «مبارک» در کنار این کلمه در ورق ۲، ظن «شمایل‌خانه» بودن این کلمه را تقویت می‌کند زیرا این کلمه در مورد موزه مبارک، رخت‌دارخانه مبارک، آبدارخانه مبارک و ... نیز به کار می‌رفته است که همگی از بیوتات سلطنتی بوده‌اند و به یک مکان خاص اطلاق داشته‌اند. به هر ترتیب چه این کلمه شمایل‌خانه و چه شمایل‌چهار باشد، کلمه شمایل‌خانه در ورق ۶۱ به کار رفته است. این نخستین منبع دست اولی است که ثابت می‌کند چنین لفظی در دوره ناصری مورد استفاده قرار می‌گرفته است. لازم به ذکر است که کلمه «خانه» به عنوان پسوند مکان، در دوره قاجار و صفوی خصوصاً برای بیوتات سلطنتی کاربرد داشته و نشان‌دهنده این بوده که شمایل‌خانه یکی از بیوتات سلطنتی در دربار ناصری بوده است. شمایل‌خانه قاعداً مکانی برای نگهداری تمثال‌هایی از شمایل مبارک حضرت علی (ع) بوده، و احتمالاً حاوی تعداد بیشتری شمایل بوده که چون جزء جواهرات سلطنتی نبوده‌اند، نام آنها در این سند ذکر نگردیده است. از عبارت شمایل‌خانه که ورق ۶۱ و در دوره مظفری نوشته شده، همچنین برداشت می‌شود که نه‌تنها شمایل‌خانه یکی از بیوتات مستقل بوده بلکه تمثال‌ها بعد از ورود به بیوتات دیگر، همچنان در ذیل شمایل‌خانه باقی می‌مانده‌اند چراکه می‌دانیم تمثال‌ها در آن مقطع، در موزه و اطاق عاج نصب بوده‌اند.

تصویر ۱. ورق ۱، ۱۲۹۱ ه.ق، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک. منبع: (<http://malekmuseum.org/>)
دستخط مظفرالدین شاه در سمت راست

(تصویر ۳). این تمثال، نشان تمثال شمایل مبارک حضرت امیرالمؤمنین (ع) برای زینت گردن و سینه ناصرالدین شاه و اثر خواجه استاد بوده است. پس از نشان در سند، به قوطی طلای مینای کار فرنگستان اشاره شده که احتمالاً مخصوص نگه‌داری نشان سینه و گردن بوده است. فرنگی‌ساز در مقابل ایرانی‌ساز، به ملیت سازنده جواهر اشاره داشته و خواجه استاد عموماً به استادکاران فرنگی یا ارمنی گفته می‌شده است. با توجه به نوع سندنویسی در این کتابچه و توجه به طلا و جواهرآلات بیش از توجه به نقاشی‌ها، به نظر می‌رسد منظور سندنویس از «خواجه استاد»، اشاره به جواهرساز بوده است. از جواهرسازان ارمنی آن دوره از خواجه استاد ابراهیم زرگر ارمنی و خواجه استاد میکائیل زرگر ارمنی در سندهای این دوره یاد شده است (کتابچه جواهرآلات جمعی کارگذاران امین اقدس^۳، ۱۳۰۴-۱۳۱۳ ه.ق). متأسفانه با قطعیت نمی‌توان در مورد جواهرساز این نشان نظر داد چون سند، گویا نیست و از سرنوشت کنونی نشان مذکور نیز اطلاعی در دست نیست.

تصویر ۳. کتابچه جواهرات سلطنتی، ورق ۲، ۱۲۹۱ ه.ق، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک. منبع: (<http://malekmuseum.org/>)

متن سند: دفعه
نقره مکمل به الماس برلیانت پشت‌باز فرنگی ساز، زینت گردن و سینه اعلی حضرت
ظلاله، کار خواجه استاد:

باب

تمثال شاه ولایت مآب مکمل به الماس برلیانت- ۱۸۷ قطعه. ۷۲ و نیم مثقال:
(جمعه ۲ شهر شعبان تخاقوی نیل ۱۳۱۴ تحویل جناب ناصرالسلطان شد).

[...] دفعه
قوطی طلای مینای کار فرنگستان که شاخ و برگ برجسته طلا و تونج میان
الماس‌نشان است:

۸۸ مثقال و ۱۲ نخود (بیشاً ۴ شهر شعبان تحویل جناب ناصرالسلطان است)
[...] باب

تمثال مبارک عمل عکس در زیر آیینه سنگ طلای مکمل به الماس قطع هشتی
سرتاج‌دار:

یک عدد - ۴ مثقال و ۴ نخود (۴ شهر شعبان تحویل شد به جناب ناصرالسلطان).

دفعه
قاب طلای الماس برلیانت نشان: ۱۱۹ قطعه (برای مطالعه بیشتر به رساله دکتری
نگارنده مراجعه شود).

ج) تربت سیدالشهداء (ع) در شمایل خانه ناصرالدین شاه قاجار
همان‌طور که ذکر شد، تربت سیدالشهداء (ع) در ذیل شمایل‌خانه
در کتابچه سند جواهرات سلطنتی سند شده است. کریم‌زاده تبریزی در
احوال و آثار نقاشان قدیم ایران آورده است:

به طوری که معروف است شاه، تربت مطهر را که خود از سرداب
حضرت سیدالشهداء علیه‌السلام بیرون آورده بود، در یک جعبه
سپرده به صندوق‌خانه همایون تحویل داده بود و شب اول هر
ماه، شمایل حضرت علی (ع)، اثر صنایع‌الملک و جعبه مزبور را
می‌خواست و پس از دیدن هلال ماه، آن تمثال و تربت را زیارت
می‌کرد. (۱۳۶۳، ج ۱: ۲۸)

نوشته کریم‌زاده نیز از منابع دست دومی است که نیاز به راستی‌آزمایی
آن در منابع دست اول، وجود دارد. اعتمادالسلطنه در مرآت‌البلدان، در
شرح وقایع سال ۱۲۸۷ ه.ق، به زیارت ناصرالدین شاه از کربلای معلی
اشاره نموده و در شرح وقایع روز یازدهم زیارت آورده است: «طرف
عصر باز به زیارت روضه منور مبادرت جست و با میرزا حسن کلیددار
داخل ضریح شده و زیارت و دعا خواندند و قدری تربت صحیح از روی
قبر مطهر برداشتند» (۱۳۶۷ الف: ۱۶۲۹). نوشته اعتمادالسلطنه از منابع
دست اولی است که تأیید می‌کند شاه تربت شمایل‌خانه را شخصاً از
سرداب حضرت سیدالشهداء (ع) بیرون آورده بوده است. همچنین در
روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار، در خاطرات اول ماه رجب سال
۱۳۱۳ ه.ق به زیارت شمایل حضرت امیر (ع) در مراسم ابتدای هر ماه
قمری اشاره شده است؛ مراسم بدین ترتیب بوده که بعد از رؤیت هلال
ماه نو، شمایل حضرتش زیارت می‌شده است (عبدامین، ۱۳۸۹: ۴۴۴). این
روزنامه خاطرات نیز از منابع دست اولی است که تأیید می‌کند شاه شب
اول هر ماه قمری، پس از دیدن هلال ماه نو، تمثال حضرت علی (ع) را
زیارت می‌کرده است. بنابراین، نوشته کریم‌زاده در کنار تأییدات منابع
دست اولی چون کتابچه سند جواهرات سلطنتی، مرآت‌البلدان و روزنامه
خاطرات ناصرالدین شاه قاجار، بخشی از امورات مربوط به شمایل‌خانه
را مشخص می‌کنند که همانا زیارت تمثال حضرت علی (ع) و تربت
سیدالشهدای (ع) موجود در شمایل‌خانه، در شب اول هر ماه قمری توسط
شاه بوده است. احتمالاً آقا یعقوب مسئولیت آوردن تمثال و تربت این
مراسم را به عهده داشته است. بر اساس این مطالعه، صدق بخش اعظم
نوشتار کریم‌زاده به اثبات می‌رسد، و بنابراین می‌توان بخشی از نوشتار وی
را که در منابع دست اول به آنها اشاره نشده، پذیرفت؛ بدین ترتیب چنین
به نظر می‌رسد که شمایل و تربت بیوتات دیگر، از شمایل‌خانه تأمین
می‌شده‌اند؛ یکی از آنها، تمثالی از حضرت علی (ع) اثر صنایع‌الملک بوده
که همراه تربت از شمایل‌خانه به صندوق‌خانه منتقل شده بوده است.

د) تمثال‌های حضرت علی (ع) در شمایل‌خانه ناصرالدین شاه قاجار

۱. اولین تمثال حضرت علی (ع)

نخستین تمثال در کتابچه سند جواهرات سلطنتی، تحت عنوان
«نقره مکمل به الماس برلیانت پشت‌باز فرنگی ساز، زینت گردن و سینه
اعلی حضرت ظل‌الله، کار خواجه استاد» در ذیل شمایل‌خانه سند شده است

شمایل‌خانه گم‌شده؛ تمثال‌های حضرت علی (ع)
در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار

و الماس برلیانت‌داشتن و علاوه بر اینها به داشتن یک تخمه درشت الماس اشاره شده است که در تطبیق با سند و تصاویر ذکر شده، به نظر می‌رسد مربوط به همین نشان تمثال بوده است (تصویر ۷). جالب توجه است که محمدحسن خان اعتمادالسلطنه^{۱۴} در *مرآت‌البلدان* و *منتظم‌ناصری* در وقایع سال ۱۲۷۳ ه.ق آورده است: چون تمثال شمایل مبارک حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) که در عصر آن حضرت از روی چهره مبارک آن بزرگوار ساخته‌اند از خزائن ملوک سلف به خزینه این دولت جاوید عدت انتقال یافته، بر حسب امر همایون، میرزا

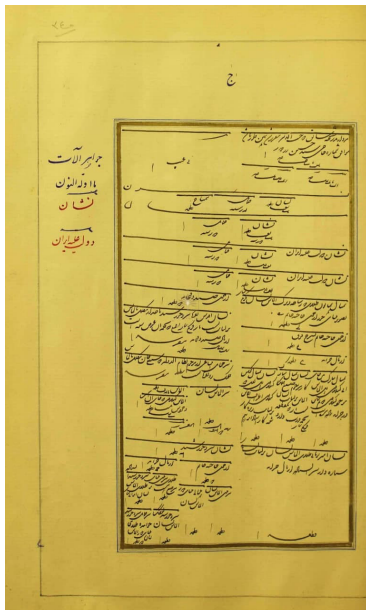

تصویر ۵. تصویر راست: نقاشی ناصرالدین شاه قاجار با نشان تمثال امیرالمؤمنین (ع) و دیتیل آن، ۲۶ صفر سال ۱۲۷۷ ه.ق، روزنامه *دولت‌علیه ایران*، شماره ۴۷۳، منبع: (سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران). تصویر چپ: نقاشی ناصرالدین شاه قاجار با نشان تمثال امیرالمؤمنین (ع) و دیتیل آن، قرن ۱۹ م، گواش روی کاغذ ۲۰/۱۸۳۲/۶ سانتی‌متر، ایران، کریستی. منبع: (<https://www.christies.com>)

لازم به ذکر است که ناصرالدین شاه چند نشان مختلف با تمثال حضرت علی (ع) داشته که نگارنده در رساله *دکتری خود* بدان‌ها پرداخته است. به نظر می‌رسد تمام نشان‌ها به جز یکی از آنها، از جنس طلا بوده‌اند. بدین ترتیب با توجه به اینکه متن سند اشاره به نقره بودن نشان دارد، به نظر می‌رسد همین یک نشان تمثال بوده که در یک عکس (تصویر ۴) و سه نقاشی بر یقه و سینه ناصرالدین شاه نصب شده است. از نقاشی‌های رنگی پیداست که این نشان، بیضی‌شکل، نقره‌ای‌رنگ، مکمل به الماس و حاوی یک قطعه تخمه درشت بوده و پرتره حضرت علی (ع) در آن مصور بوده است. یکی از نقاشی‌ها، اثری سیاه‌قلم از ناصرالدین شاه است که میرزا ابوالحسن خان نقاش‌باشی برای روزنامه *دولت‌علیه ایران* در سال ۱۲۷۷ ه.ق کار کرده است (تصویر ۵). دومی، اثری گواشی از ناصرالدین شاه است که در حراج کریستی به فروش گذاشته شده و نقاش و تاریخ خلق آن مشخص نیست؛ این اثر کاملاً منطبق با اثر سیاه‌قلم میرزا ابوالحسن خان بوده، و بنابراین نگارنده آن را متعلق به وی می‌داند (تصویر ۵). سومی، اثری رنگ و روغنی از ناصرالدین شاه است که در موزه لوور نگهداری می‌شود و بهرام کرمانشاهی آن را در ۱۸۵۷ م/ ۱۲۷۳ ه.ق کشیده است (تصویر ۶). علاوه بر این نگارنده کتابچه سندی از اسباب موجودی در موزه سلطنتی یافته که حاوی سه سند از نشان تمثال مبارک است و یکی از آنها اثر صنایع‌الملک بوده است. در این سند نیز به پشت‌باز بودن، فرنگی‌ساز بودن

تصویر ۴. عکس ناصرالدین شاه قاجار با نشان تمثال امیرالمؤمنین (ع) و دیتیل آن، رضا عکاس‌باشی، آلبوم شماره ۱۴۲، آلبوم‌خانه کاخ گلستان. منبع: (کاخ گلستان)

تصویر ۷. کتابچه اسباب موجودی در موزه سلطنتی ایران، سال ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۵ ه.ق، شناسه سند: ۲۹۵/۷۱۸۴. منبع: (سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران)

نشان تمثال مبارک کار مرحوم صنایع‌الملک الماس برلیانت‌نشان پشت‌باز که یک قطعه تخمه درشت دارد، فرنگی‌ساز
نشان تمثال عکس گیلای اصل لعل که گیلای اطراف الماس برلیانت و یزید کار شده کار استاد ابراهیم

تصویر ۶. نقاشی ناصرالدین شاه قاجار با نشان تمثال امیرالمؤمنین (ع) و دیتیل آن، اثر بهرام کرمانشاهی، ۱۸۵۷ م، موزه لوور. منبع: (<https://commons.wikimedia.org>)

(تصویر ۸). در این اثر، بالای سر حضرت علی (ع) «چشم الهی» دیده می‌شود و شعاع‌های نور از آن به اطراف ساطع هستند. چشم الهی نمادی مربوط به نقاشی مذهبی در دین مسیحیت است و احتمال مسیحی بودن مبدأ ارجاع این نقاشی و نقاش آن را مطرح می‌کند. متأسفانه از این که این عکس از روی نقاشی چه کسی تهیه شده و این نقاشی در آن زمان در کجا نگهداری می‌شده و اکنون در کدام موزه موجود است، اطلاعی در دست نیست.

۳. سومین تمثال حضرت علی (ع)

تمثال بعدی تحت عنوان «تمثال مبارک طلای جواهرنشان که سابق نبوده است؛ و آقا حسن برادرزاده مرحوم آقا یعقوب آورده است» در ذیل شمایل‌خانه در این کتابچه سند شده است (تصویر ۹). در ورق ۶۱ همین کتابچه به این شمایل، توضیح «شمایل کار برادرزاده آقا یعقوب» اضافه شده (تصویر ۱) که این ظن را تقویت می‌کند که آقا حسن، برادرزاده آقا یعقوب، نقاش شمایل بوده نه سازنده قاب طلا. از میان تمثال‌های فراوان حضرت علی (ع) در دوره ناصری، صرفاً یک تمثال وجود دارد که درون قابی از طلا و مزین به جواهراتی اعم از یاقوت، زمرد، الماس، لعل و فیروزه قرار گرفته است و دقیقاً همان تمثالی است که در سند مذکور آمده است. این تمثال آبرنگی هم‌اکنون در خزانه موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود^{۱۴} (تصویر ۱۰).

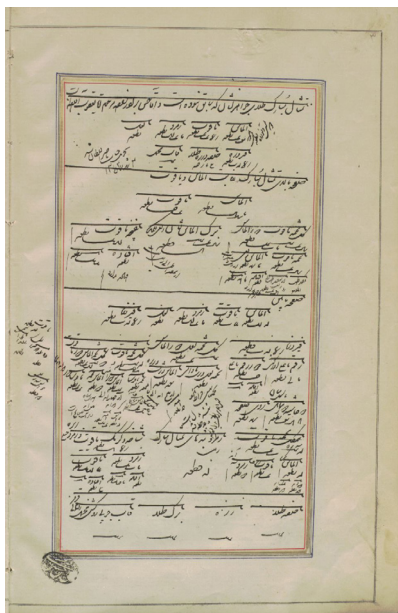
۴. چهارمین تمثال حضرت علی (ع)

چهارمین تمثال، تحت عنوان «تصویر مبارک حضرت امیرالمؤمنین و امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام، با جناب سلمان فارسی و اباذر

ابوالحسن خان نقاش‌باشی^{۱۵} که در این صنعت و حید اعصار و فرید ادوار است از روی آن تمثالی عظیم‌المثال ساخته، به جواهر آبدار ترصیع کردند و به لثالی شاهوار علاقه بستند، روز چهارشنبه بیست و هفتم ربیع‌الاول نظر به حسن عقیدت و خلوص توسل شاهانه، آن تمثال مبارک را از پیکر خسروانی خود آویختند و جشن و سروری باشکوه و سلام عام منعقد گردید و بخشش‌های ملوکانه فرمودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷ الف: ۱۲۷۵) (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷ ب: ۱۷۹۴). به این رویداد همچنین در منابع دیگری چون روزنامه وقایع/تفاتیقه (شماره ۳۰۵، سنه ۱۲۷۳ ه.ق) و روضه‌الصفای ناصری (هدایت، ۱۲۷۳: ۱۰۶۵-۱۰۶۶) اشاره شده است. اثر کرمناشاهی دقیقاً در همین سال نصب نشان تمثال کشیده شده است. براین اساس، هر چند از سرنوشت کنونی نشان مطلع نیستیم، ولی به نظر می‌رسد نشان ذکر شده در سند، همان نشانی باشد که میرزا ابوالحسن خان نقاش‌باشی بر حسب امر ناصرالدین‌شاه از روی تمثال خزائن ملوک سلف ساخته است.

۲. دومین تمثال حضرت علی (ع)

دومین تمثال در کتابچه سند جواهرات سلطنتی، تحت عنوان «عکس صورت مبارک حضرت ولایت‌مآب علیه‌السلام در زیر آئینه سنگ» در ذیل شمایل‌خانه سند شده است (تصویر ۳). در شرح آن نوشته شده: «تمثال مبارک عمل عکس در زیر آئینه سنگ، طلای مکمل به الماس، قطع هشتی، سر تاج‌دار»، یعنی: تمثال مبارک حضرت علی (ع)، قرارگیری عکس در زیر شیشه صاف تراش‌داری که از سنگ بسیار مرغوب ساخته شده، با قاب طلای تزئین شده با الماس، در قطع هشت‌ضلعی و سر تاج‌دار. از میان تمثال‌های فراوان حضرت علی (ع) در دوره ناصری، صرفاً یک عکس تمثال (عکس از نقاشی) وجود دارد که درون قابی از طلا و مزین به الماس قرار گرفته و دقیقاً همان عکس تمثالی است که در سند مذکور آمده است. هم‌اکنون در موزه جواهرات ملی، در داخل قابی زرین و الماس‌نشان، عکس تمثالی از حضرت علی (ع) وجود دارد که برای نخستین بار تصویر آن در همکاری میان موزه و نگارنده، در پژوهش حاضر منتشر می‌گردد و در هیچ پژوهش دیگری تاکنون بدان پرداخته نشده است^{۱۴}

تصویر ۹. کتابچه جواهرات سلطنتی، ورق ۳، ۱۲۹۱ ه.ق، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک. منبع: (<http://malekmuseum.org/>)

متن سند: دفعه

تمثال مبارک طلای جواهرنشان که سابق نبوده است؛ و آقا حسن برادرزاده مرحوم آقا یعقوب آورده است.

۱- ۲۱۹-۱ قطعه. ۲- یاقوت. ۳- زمرد. ۴- قطعه. ۵- لعل. ۶- قطعه.

۷- فیروزه. ۸- ۴۸۴ قطعه. ۹- حلقه و زره طلا. ۱۰- پارچه. ۱۱- قاب مخمل. ۱۲- عدد. (تحويل جناب ناصرالسلطان شده. ۴ شهر شعبان ۱۳۱۴) (برای مطالعه بیشتر به رساله دکتری نگارنده مراجعه شود).

تصویر ۸. تمثال حضرت علی (ع)، قاب زرین الماس‌نشان، خزانه موزه جواهرات ملی، گنجینه ۲۰ شماره ۳۸. منبع: (موزه جواهرات بانک مرکزی)

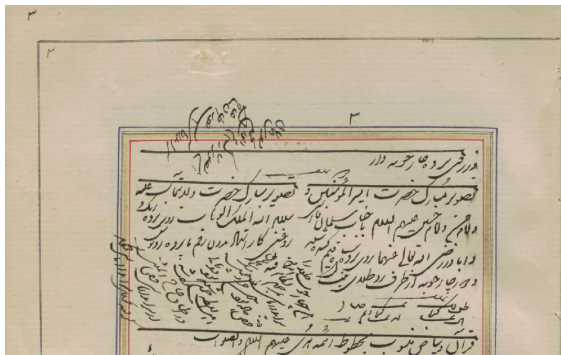

شمایل‌خانه گم‌شده؛ تمثال‌های حضرت علی (ع)
در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه قاجار

بیاید که در آن قید شده تمثال عمل اسماعیل جلایر بوده است^{۱۸} (تصویر ۱۲). متأسفانه در حال حاضر در میان تمثال‌های شناسایی‌شده از جلایر، هیچ کدام با توضیحات ذکر شده در سند تطابق کامل ندارند، اما از سند مشخص است که حداقل از ۱۲۹۱ ق در شمایل‌خانه، و از سال ۱۲۹۳ ق در موزه سلطنتی، و از ۱۳۱۴ ق در اطاق عاج بوده است، بنابراین به دنبال یافتن این تمثال به تصاویر دوره قاجار مراجعه می‌کنیم.

در عکس‌هایی که از مراسم تشییع جنازه ناصرالدین‌شاه در تکیه دولت^{۱۹} گرفته شده، تمثالی از حضرت علی (ع) به همراه حسنین (ع) و سلمان و ابوذر در بالای تابلوی نقاشی تمام‌قد ناصرالدین شاه در پس‌زمینه تابوت وی، روی دیوار تکیه به چشم می‌خورد (تصویر ۱۳). تمثال مذکور، به لحاظ موضوعی با سند شمایل‌خانه تطابق دارد. از سروشکل قاب نیز

رضی الله تعالی عنهما» در ذیل شمایل‌خانه در کتابچه سند شده است (تصویر ۱۱). این تمثال سیاه‌قلم، روی پرده چهارچوبه‌دار نصب و ابعاد آن ۱۷×۱۴٫۵ گره بوده و از آنجا که هر گره برابر با ۶/۵ سانتی‌متر است، ابعاد آن ۱۱۰/۵×۹۴/۲۵ سانتی‌متر بوده است. طبق سند، دور چهارچوبه این تمثال از طرف رو، طلای منبت بوده که بدین معنی است که روی چهارچوب، طلاکاری یا آب طلاکاری شده بوده است. از متن سند چنین برمی‌آید که ارزش قاب سبب شده که در زمره جواهرات سلطنتی لحاظ شود، زیرا قبض، در خصوص چهارچوبه طلا صادر شده بوده است. در این سند، به نام نقاش تمثال اشاره نشده ولی نگارنده در همکاری با مرکز اسناد گلستان توانسته سندی مربوط به این تمثال در موزه سلطنتی

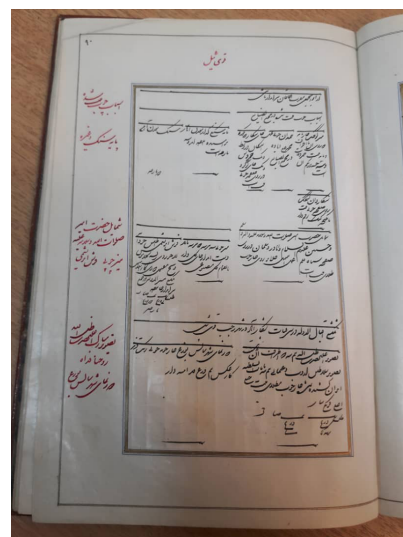

تصویر ۱۱. کتابچه جواهرات سلطنتی، ورق ۳، ۱۲۹۱ تا ۱۳۱۷ ه.ق، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک. منبع: (<http://malekmuseum.org/>)

تصویر ۱۰. تمثال حضرت علی (ع)، آبرنگ، با قاب طلا و جواهر نشان، بدون تاریخ، خزانه موزه کاخ گلستان، شماره ۸۹۴، مهر و موم شده، ۱۵×۲۶ سانتی‌متر. منبع: (کاخ گلستان)

متن سند: در روی پرده چهارچوبه دار: دو عدد
۱- تصویر مبارک حضرت امیرالمؤمنین و امام حسن و امام حسین -علیهم‌السلام- با جناب سلمان فارسی و اباندر-رضی الله تعالی عنهما- روی پرده سیاه‌قلم کشیده شده و دور چهارچوبه از طرف رو، طلای منبت است. یک عدد (طول ۱۷ گره - عرض ۱۴ و نیم گره). این چهارچوب طلا را سرایدارباشی به مرحوم نظام الدوله قبض داده بود. چون جزو جمعی مقرب‌الخاقان امین‌السلطنه جمع شده بود؛ در ثانی در اطاق عاج نصب شد، از سرایدارباشی قبض‌المنشی گرفته تحویل سرایدارباشی گردید.
۲- تصویر مبارک حضرت ولایت‌مآب -علیه‌السلام- الله‌الملك الوهاب- روی پرده رنگ و روغنی، کار استاد بدون رقم، با پرده روپوش تافته ۱ عدد (این تصویر مبارک هم ابواب جمع مقرب‌الخاقان سرایدارباشی است و در اطاق عاج است).

تصویر ۱۲. کتابچه اسبابی که بعد از تحریر کتابچه اول به موزه مبارک که وارد شده، ۱۲۹۵ الی ۱۳۰۳ ه.ق، مرکز اسناد کاخ گلستان. منبع: (کاخ گلستان)

تصویر ۱۳. عکس تشییع جنازه ناصرالدین‌شاه قاجار در تکیه دولت و دیتیل آن، تمثال حضرت علی (ع) و حسنین (ع) و سلمان و قنبر بالای تصویر تمام‌قد ناصرالدین‌شاه بر دیوار تکیه، ۱۸۹۶ م، عکاس آنتوان سوریوگین، موزه اسمیتسونیان، گالری هنر فریر. منبع: (<https://asia.si.edu>)

متن سند: شمایل حضرت امیر صلوات الله و سلامه علیه
شمایل حضرت امیر صلوات الله و سلامه علیه و آله و سلم و حسنین علیهم‌السلام و اباندر و سلمان در روی پرده صفحه سیاه‌قلم عمل اسماعیل جلایر بر روی چهارچوب طلای منبت است.

مورد این تمثال به حضور حسنین (ع) و غیره اشاره شده به این معنی است که در بقیه تمثال‌های شمالی‌خانه، حضرت علی (ع) تنها بوده‌اند. سوم قطع کاشی کاری مشبک روی دیوار تکیه دولت در تطبیق با قطع دو قاب نصب شده در زیر آن، احتمالاً در حدود ۱۳۰×۱۹۰ سانتی‌متر بوده است.

۵. پنجمین تمثال حضرت علی (ع)

پنجمین تمثال در کتابچه سند جواهرات سلطنتی، تحت عنوان «تصویر مبارک حضرت ولایت مآب علیه سلام الله الملک الوهاب» در ذیل شمالی‌خانه سند شده است (تصویر ۱۱). این تمثال قاب نداشته، بدین معنی که خود نقاشی جزء جواهرات سلطنتی سند شده است. این مسئله نشان‌دهنده ارزش و بهای خاص خود نقاشی است. از آنجا که سند متمرکز بر جواهرات سلطنتی بوده، اطلاعات کاملی در مورد چندوچون تمثال‌ها و نقاش آنها نداشته است. صرفاً اطلاعاتی که در متن سند آمده، بدین شرح‌اند: «روی پرده رنگ و روغنی، چهارچوبه دار، کار استاد، بدون رقم، با پرده روپوش تافته». بررسی‌ها نشان می‌دهند که در دوره قاجار، در میان آثار رنگ و روغنی، آنهایی که مهارت بیشتری در رئالیسم اروپایی، واقع‌گرایی و بازنمایی داشتند، مقبولیت و در نتیجه، ارزش و بهای بیشتری پیدا می‌کردند^{۱۵}. اشاره به «کار استاد» در سند هم ممکن است تأکیدی بر همین مسئله استادانه بودن نقاشی در سبک رئالیسم باشد.

پیش‌از این اشاره شد که جواهرآلات کتابچه از ۱۲۹۳ ه.ق وارد موزه شده‌اند، چون این اثر قاب جواهر نداشته نمی‌دانیم همراه جواهرآلات وارد موزه شده یا به همین وضعیت از ۱۲۹۱ تا ۱۳۱۴ ه.ق در شمالی‌خانه بوده است، زیرا در سند اشاره شده از ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۷ ه.ق در اطاق عاج بوده است. ممکن است این تمثال نیز مثل اثر جلایر (چهارمین تمثال ذکر شده در سند)، در مقاطعی به تکیه دولت برده شده باشد. همچنین از سند پیداست که اثر، پرده روپوش تافته داشته است. اگر این اثر در انبار بود، توجیه پرده روپوش آن، محافظت از اثر بود ولی وقتی در شمالی‌خانه یا موزه نصب بوده، روپوش داشتن یعنی که ناپیستی دائماً در معرض

بعید نیست که همان قاب اشاره شده در سند باشد زیرا مثبت کاری شده و طلائی‌رنگ به نظر می‌رسد. اگر از ابعاد تمثال نصب شده بر دیوار تکیه آگاهی پیدا کنیم می‌توانیم آن را با سند تطبیق دهیم. همان‌گونه که در عکس تشییع جنازه مشخص است، نقاشی تمام‌قدی از ناصرالدین شاه بر دیوار نصب است. این نقاشی اکنون در کاخ صاحبقرانیه مجموعه فرهنگی تاریخی نیاوران نگهداری می‌شود و ابعاد آن بدون قاب ۱۳۰×۲۲۵ سانتی‌متر می‌باشد. در تطبیق با ابعاد ۱۱۰/۵×۹۴/۲۵ سانتی‌متری تمثال حضرت علی (ع) در سند و عکس مراسم تشییع جنازه، به نظر می‌رسد همان تمثال سند، در آن مراسم بر دیوار تکیه نصب بوده است اما هنوز نمی‌توانیم رأی قطعی صادر نماییم زیرا با توجه به اینکه تصویر تمثال در عکس مراسم تشییع اندکی بی‌کیفیت است، از اینکه عمل جلایر باشد اطمینان نداریم.

جالب توجه است که عکسی از یک تمثال حضرت علی (ع) به همراه حسنین (ع)، سلمان و ابوذر در تاریخ ۱۳۲۳ ه.ق یعنی ده سال پس از مرگ ناصرالدین شاه، توسط ابوالقاسم ابن محمدتقی نوری تهیه و به دربار مظفری تحویل شده است. در تطبیق با تمثال مراسم تشییع جنازه به نظر می‌رسد عکس نوری، ده سال بعد، از روی تمثال استفاده شده در مراسم تشییع تهیه شده است^{۱۶}. از طریق این عکس می‌توانیم به جزئیات نقاشی بی‌بهریم. مطالعه آثار جلایر و تطبیق آنها با تمثال عکس نوری، می‌تواند در اطمینان یافتن از تعلق داشتن تمثال عکس نوری به جلایر راه‌گشا باشد (تصویر ۱۵). همان‌طور که قابل مشاهده است، سبک، تکنیک و کیفیت آثار جلایر کاملاً با تمثال موجود در عکس نوری مطابقت دارند و بنابراین تمثال عکس نوری عمل جلایر بوده و بدین ترتیب تمثال مراسم تشییع عمل جلایر بوده است. در مرحله نخست ثابت نمودیم تمثال مراسم تشییع جنازه، همان تمثال عکس نوری است و در مرحله بعدی ثابت کردیم تمثال عکس نوری (با تمثال مراسم تشییع) عمل جلایر بوده است و از این طریق تمثال چهارم کتابچه سند جواهرات سلطنتی را شناسایی نمودیم. هرچند این تمثال زمانی جزء جواهرات سلطنتی بوده، متأسفانه از سرنوشت کنونی آن اطلاعی موجود نیست. لازم به ذکر است که از این بررسی سه نکته مهم دستگیرمان می‌شود: اول اینکه تمثال‌های شمالی‌خانه برای برخی مراسمات به تکیه دولت برده می‌شده‌اند، دوم اینکه چون در سند شمالی‌خانه در

تصویر ۱۵. مطالعه تصویری آثار سیاه‌قلم اسماعیل جلایر. منبع: (آژند، ۱۳۹۱: ۲۸-۳۵)

تصویر ۱۴. تمثال حضرت علی (ع) و حسنین (ع) و سلمان و قنبر، تاریخ تهیه آلبوم ۱۳۲۳ ه.ق، عکاس: ابوالقاسم ابن محمدتقی نوری، عکس از روی نقاشی، کاخ گلستان، آلبوم شماره ۴۶۱. منبع: (آلبوم‌خانه کاخ گلستان)

هم به شمایل‌خانه ناصری تعلق داشته، و هم به‌طور دائمی در تکیه دولت نصب نبوده و احتمالاً در ایام خاصی چون محرم و صفر روپوش برداری می‌شده و به تکیه آورده می‌شده است. بر این اساس می‌توان ادعا نمود که پنجمین سند در کتابچه مذکور، متعلق به این تمثال تکیه دولت است.

اما جالب توجه است که تمثالی بدون رقم به تاریخ اهدای ۱۳۴۱ (دوره پهلوی) در خزانه موزه آستان قدس رضوی موجود است (تصویر ۱۷) که برای نخستین بار در همکاری میان موزه و نگارنده، در پژوهش حاضر منتشر می‌گردد و در هیچ پژوهش دیگری تاکنون دیده نشده است.^{۲۲} با اینکه تمثال موجود در عکس تکیه دولت، وضوح کامل ندارد ولی کاملاً مشابه تمثال خزانه آستان قدس رضوی است، فقط در عکس تکیه دولت، رنگ‌ها اندکی روشن‌تر بوده‌اند. احتمالاً به مرور زمان لایه محافظ اثر موجود در خزانه آستان قدس تیره شده و رنگ‌ها نیز تیره‌تر دیده می‌شوند. همچنین لازم به ذکر است که این گونه تمثال در دوره قاجار بسیار مورد علاقه و احترام دربار بوده و نگارنده در دوره پهلوی کم‌تر نمونه‌ای از این نوع را مشاهده نموده است. بنابراین تمثال خزانه آستان قدس رضوی می‌تواند همان تمثال تکیه دولت باشد و بر این پایه، از آقای سید محمد بهروز، کارشناس فنی مرمت آثار در خزانه آستان قدس رضوی درخواست شد که قدمت این اثر را تعیین بفرمایند و ایشان پس از بررسی، بر اساس لایه‌های نقاشی و مقدار پیر شدن امولسیون تابلو، عمر آن را تخمیناً حدود ۱۸۰ تا ۲۰۰ سال ارزیابی نمودند؛ بنابراین این بررسی تأیید نمود که اثر متعلق به دوره پهلوی نیست بلکه متعلق به محدوده دوره قاجار است و بنابراین تمثال خزانه آستان قدس همان تمثال تکیه دولت است. ولی این عمرسنجی خیلی دقیق نیست و ممکن است عمر اثر بیش از ۲۰۰ سال باشد، یعنی ممکن است اثر در دوره قاجار خلق نشده باشد بلکه متعلق به ادوار قبلی باشد. امید است که با پیشرفت علم و فناوری در آینده، بتوان تاریخ دقیق خلق اثر را مشخص نمود. پیش‌تر اشاره شد که قطع کاشی کاری مشبک روی دیوار تکیه دولت احتمالاً در حدود ۱۳۰×۱۹۰ سانتی‌متر بوده است. تطبیق این ابعاد با ابعاد ۱۴۰×۱۹۰ سانتی‌متری تمثال خزانه آستان قدس رضوی، دلیل محکم دیگری بر قرارگیری آن تمثال بر دیوار تکیه دولت و روی این کاشی کاری مشبک در مراسم‌های دوره قاجار است. بنابراین در مرحله نخست ثابت کردیم که

تصویر ۱۷. تمثال حضرت علی (ع)، خزانه موزه آستان قدس رضوی، اهدایی سرهنگ ابراهیم بیگلرزاده، ۱۳۴۱، ۱۴۰×۱۹۰ سانتی‌متر (بدون قاب). منبع: (موزه آستان قدس رضوی)

دید قرار می‌گرفته و احتمالاً دیدن آن مراسم خاصی را طلب می‌کرده است. همان‌طور که می‌دانیم ناصرالدین شاه مراسم‌های خاصی در زیارت شمایل حضرت علی (ع) داشته و احتمالاً خود مبدع برخی تشریفات در این خصوص بوده است. ممکن است این شمایل نیز طی مراسمی خاص و یا در ایامی خاص مانند اعیاد و ولادت، شهادت ائمه و محرم و غیره روپوش برداری می‌شده است. بدین ترتیب با جست‌وجو در میان تمثال‌های تکیه دولت، ممکن است بتوانیم به این تمثال دست پیدا کنیم. در این جست‌وجو بایستی به ویژگی‌های اشاره شده در متن سند یا برآمده از تحلیل آن توجه داشته باشیم که عبارت‌اند از: پرده بودن، رنگ و روغنی بودن، قاب نداشتن، رئالیستی بودن، استادانه بودن، تنها بودن حضرت علی (ع) در تصویر، حضور تمثال در مقطع دوره ناصری (چه در این دوره و چه در ادوار قبلی خلق شده باشد)، تعلق داشتن به شمایل‌خانه ناصری، عدم نصب دائمی در تکیه دولت، و احتمالاً روپوش برداری شدن در ایام خاص. تعداد تمثال‌های حضرت علی (ع) در تصاویر تکیه و یا در گزارش‌های تاریخی از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی‌کنند. تمثالی از حضرت علی (ع) در عکس‌های تکیه دولت در دوره ناصری دیده می‌شود که چون چند سال در مهم‌ترین قسمت تکیه دولت در ارتباط با مردم نصب شده بود، به نظر می‌رسد تمثال اصلی تکیه باشد و سایر تمثال‌ها فرعی باشند. این تمثال در چند عکس از تکیه قابل رؤیت است^{۲۳} که مربوط به ایام محرم و صفر در سال‌های ۱۲۹۸ هـ.ق، ۱۳۰۶ هـ.ق و ۱۳۰۸ هـ.ق هستند و برای پرهیز از اطاله کلام، نگارنده یکی از آنها را در اینجا آورده است (تصویر ۱۶). تمثال در این سال‌ها، روی یک دیوار ولی در سه نقطه مختلف آن، نصب بوده است. لازم به ذکر است که این تمثال به‌طور دائمی در تکیه نصب نبوده و صرفاً در برخی مراسمات به تکیه آورده می‌شده، زیرا در برخی عکس‌ها، جای آن خالی است و یا تصویر دیگری در آنجا نصب است (از آن نمونه می‌توان به عکس‌های مراسم تشیع ناصرالدین شاه اشاره نمود). با اینکه عکس تمثال، وضوح کامل ندارد ولی مشخص است که شباهت فراوانی به تمثال خزانه موزه جواهرات ملی دارد و به سبک رئالیستی کشیده شده است. چون این تمثال در تکیه دولت نصب بوده و چون با تمثال خزانه موزه جواهرات ملی ارتباط بینامتنی داشته، بنابراین به شمایل‌خانه ناصری تعلق داشته و برای برخی مراسمات به تکیه دولت آورده می‌شده است. بنابراین این تمثال تمام ویژگی‌های مد نظر را داراست: م پرده رنگ و روغنی و بدون قاب بوده، هم رئالیستی و استادانه بوده، هم حضرت علی (ع) در آن، تنها هستند، هم در مقطع دوره ناصری حضور داشته،

تصویر ۱۶. تمثال حضرت علی (ع) بر دیوار تکیه دولت و دیتیل آن، محرم ۱۳۰۶ هـ.ق/۱۸۸۸ م، آلبوم‌خانه کاخ گلستان، آلبوم ۳۹۱، عکس شماره ۱۱. منبع: (آلبوم‌خانه کاخ گلستان)

جدول ۱. تمثال‌های حضرت علی (ع) در سند کتابچه جواهرات سلطنتی.

تمثال‌های کتابچه سند جواهرات سلطنتی	اولین تمثال سند	دومین تمثال سند	سومین تمثال سند	چهارمین تمثال سند	پنجمین تمثال سند
محل نگهداری	نامعلوم	خزانه موزه جواهرات ملی	خزانه موزه کاخ گلستان	خزانه موزه کاخ گلستان	خزانه موزه آستان قدس رضوی
صورت‌نگر	میرزا ابوالحسن نقاش‌باشی غفاری	احتمالاً مسیحی، نامعلوم	آقا حسن برادرزاده آقا یعقوب	اسماعیل جلایر	نامعلوم
تصویر تمثال					

این پنج تمثال، زمانی جزء جواهرات سلطنتی بوده‌اند، امروزه پراکنده هستند. تمثال اول احتمالاً اثر میرزا ابوالحسن نقاش‌باشی و تمثال چهارم اثر اسماعیل جلایر بوده و متأسفانه از سرنوشت کنونی آنها اطلاعی در دست نیست. تمثال سوم اثر آقاجان بوده و در خزانه موزه کاخ گلستان و تمثال دوم در خزانه موزه جواهرات ملی و تمثال پنجم در خزانه موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند (جدول ۱). بدین ترتیب احتمالاً تمثال اول و چهارم نیز در خزانه یکی از موزه‌های ایران موجود هستند. از این میان، سه تمثال توسط مسلمانان و احتمالاً دو تمثال توسط مسیحیان یا در ارتباط نزدیک با مسیحیان ایجاد شده‌اند. چرایی خلق تمثال این شخصیت اسلامی توسط مسیحیان مبحث مهمی است که نگارنده در رساله دکتری خود بدان پرداخته است. این تمثال‌ها، مهم‌ترین تمثال‌های دوره قاجار و دربار ناصری هستند، چراکه جزء جواهرات سلطنتی خزانه عامره بوده‌اند. قرارگیری پنج تمثال حضرت علی (ع) در ابتدای سند جواهرات سلطنتی، پیش از سند قمرآن، تربت امام حسین (ع) و سایر طلا و جواهرآلات و غیره، و همچنین استخدام یک فرد در وظیفه حفاظت از شمایل، مبین جایگاه این تمثال‌های شمایل‌خانه در دربار ناصری بوده است.

تقدیر و تشکر

با تشکر و قدردانی از دکتر یعقوب آرژند، دکتر مصطفی گودرزی و دکتر محسن روستایی که جستار حاضر به لطف حمایت‌ها و راهنمایی‌های بی‌دریغ ایشان نگاشته شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. *روضه‌الصفاء*، کتاب تاریخ عمومی نوشته محمد بن خاوندشاه معروف به میرخواند است. وی در این کتاب حوادث تاریخ جهان، از آغاز آفرینش تا روزگار خود یعنی دوران حکومت سلطان حسین بایقرا را آورده است. پس از درگذشت میرخواند، نوه دختری او خواندمیر به تکمیل کتاب *روضه‌الصفاء* پرداخت و حوادث تاریخی را از شرح تاریخ زندگانی سلطان حسین بایقرا تا حوادث تاریخی سال ۹۲۹ ق به صورت تکمله‌ای بدان افزود. در دوره قاجار، رضاقلی خان هدایت طبرستانی تکمله‌ای بر *روضه‌الصفاء* با عنوان *روضه‌الصفای ناصری* نگاشت و حوادث تاریخی را از آغاز

پنجمین سند تمثال در کتابچه سند جواهرات سلطنتی متعلق به تمثال تکیه دولت است و در مرحله دوم ثابت نمودیم که تمثال تکیه دولت، همان تمثال خزانه آستان قدس رضوی است. بدین ترتیب، تمثال خزانه آستان قدس رضوی جزء جواهرات سلطنتی دوره ناصری بوده و پنجمین سند متعلق به آن است. احتمالاً بالای سر حضرت علی (ع) در این اثر، «چشم الهی» موجود بوده زیرا علاوه بر تیرگی این قسمت، شعاع‌های نور از آن جایگاه به اطراف ساطع هستند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، این چشم احتمال مسیحی بودن مبدأ ارجاع نقاشی را مطرح می‌کند.

نتیجه‌گیری

کتابچه سند جواهرات سلطنتی در مرکز اسناد کتابخانه و موزه ملک، به شماره ثبت ۶۱۶۴ و تاریخ ۱۳۱۷-۱۳۹۱ ه.ق، نخستین منبع دست اول شناسایی شده تاکنون بوده، که حاوی عبارت «شمایل‌خانه» و اطلاعات بخشی از شمایل‌ها و امورات مربوط به آنها بوده است. بر اساس پژوهش انجام‌شده، این فرضیه به اثبات می‌رسد که «شمایل‌خانه» یکی از بیوتات مستقل دربار ناصری و حاوی شمایل‌های حضرت علی (ع) بوده است. به نظر می‌رسد شمایل‌خانه، شمایل‌های مورد نیاز بیوتات دیگر دربار مانند موزه، صندوق‌خانه، اطاق عاج، تکیه دولت و غیره را نیز در مراسمات مختلف به صورت موقت یا دائمی تأمین می‌نموده است. بدین ترتیب، تمثال‌های پراکنده در بیوتات مختلف سلطنتی با ابواب جمع‌های مختلف، احتمالاً زیرمجموعه شمایل‌خانه بوده‌اند که بیت مستقلی هم داشته است. شمایل‌خانه احتمالاً حاوی تعداد زیادی شمایل بوده که چون جزء جواهرات سلطنتی نبوده‌اند، در این سند ذکر نشده‌اند.

در جستار حاضر همچنین تلاش شده تمثال‌های سند شده در کتابچه مذکور از میان تمثال‌های دوره ناصری کشف و از این طریق بخشی از شمایل‌خانه ناصری بازسازی شود. برای کشف تمثال‌ها از تطبیق سند با دیگر اسناد، متون، عکس‌ها، نقاشی‌ها و تمثال‌های دوره قاجار، و ارزیابی، وصف و تحلیل آنها استفاده شده است. در این کتابچه پنج تمثال از حضرت علی (ع) در ذیل جواهرات سلطنتی شمایل‌خانه سند شده‌اند. علی‌رغم آنکه

۱۴. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه ملقب به صنیع‌الدوله (۱۲۵۹-۱۳۱۳ ه.ق.)، دانشمند و سیاستمدار مشهور عصر ناصرالدین شاه.
۱۵. ابوالحسن غفاری کاشانی، ملقب به صنیع‌الملک (۱۲۳۹-۱۳۰۵ ه.ق.)، نقاشی و معمارباشی دربار ناصرالدین شاه قاجار، عموی محمد غفاری (کمال‌الملک) (برای مطالعه بیشتر به رساله دکتری نگارنده مراجعه شود).
۱۶. با تشکر جناب آقای خداوردی، رئیس موزه جواهرات ملی.
۱۷. با تشکر از خانم سهیلا حسین پور، رئیس موزه گلستان و امین اموال و ناظر کل بر اداره امور موزه‌ها.
۱۸. با تشکر از خانم آفرین امامی، مدیر کاخ گلستان، با تشکر از آقای شهیری، معاونت فرهنگی کاخ گلستان، و با تشکر از خانم نسرین خلیلی، امین اموال و مسئول بخش اسناد تاریخی کاخ گلستان.
۱۹. محل برگزاری عزاداری دولتی در دوره ناصری.
۲۰. با تشکر از آقای همایون خداداد، مسئول اداره پژوهش کاخ گلستان، و با تشکر از خانم زهرا هلن اسدیان، مسئول و امین اموال مرکز آلبوم‌خانه کاخ گلستان
۲۱. برای مطالعه بیشتر به رساله دکتری نگارنده رجوع شود.
۲۲. با تشکر از خانم زهرا هلن اسدیان، مسئول و امین اموال مرکز آلبوم‌خانه کاخ گلستان.
۲۳. با تشکر از آقای دکتر مهدی برداران، مدیر عالی حرم مطهر رضوی. با تشکر از آقای محمدمهدی زاهدی، رئیس اداره ذخایر و نفائس (خزانه) موزه آستان قدس رضوی، با تشکر از آقایان سید محمد بهروز و مهدی یوسفی، کارشناس فنی مرمت آثار اداره ذخائر و نفائس (خزانه) موزه آستان قدس رضوی، با تشکر از آقای شالفروشان، رئیس اسبق اداره ذخائر و نفائس (خزانه) موزه آستان قدس رضوی، با تشکر از آقای مالکی، مسئول پیگیری‌های ویژه مدیر عالی حرم مطهر رضوی، و با تشکر از آقایان مهدی یزدی و حمید منظمی، کارشناسان اداره ذخائر و نفائس (خزانه) موزه آستان قدس رضوی

فهرست منابع فارسی

- آزند، یعقوب (۱۳۹۱)، *اسماعیل جلایر (گلستان هنر ۳)*، تهران: بیکره.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷ الف)، *مرآة‌البلدان*، جلد‌های دوم و سوم، تهران: دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷ ب)، *منتظم ناصری*، جلد سوم، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- ذکاء، یحیی (۱۳۴۲)، *میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران (۲)*، هنر و مردم، شهریور ۱۳۴۲، شماره ۱۱، صص ۱۶-۳۴.
- روزنامه دولت علیه ایران*، نمره ۴۷۳، سنه ۱۲۷۷ ه.ق.
- روزنامه وقایع اتفاقیه*، شماره ۳۰۵، سنه ۱۲۷۳ ه.ق.
- عبد امین، مجید (۱۳۹۸)، *روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار از جمادی‌الاول ۱۳۱۲ تا ذی‌قعدة ۱۳۱۳*، تهران: سخن.
- کتابچه اسباب موجودی در موزه سلطنتی ایران*، سال ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۵ ه.ق. شناسه سند: ۷۱۸۴/۲۹۵، (مأخذ: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران).
- کتابچه اسبابی که بعد از تحریر کتابچه اول به موزه مبارکه وارد شده (۱۲۹۵ الی ۱۳۰۳ ه.ق.)*، مرکز اسناد کاخ گلستان (مأخذ: کاخ گلستان).
- کتابچه جواهرآلات جمعی کارگزاران امین اقدس (۱۳۰۴ الی ۱۳۱۳ ه.ق.)*، شماره سند ۲۳۴/۱۲۷۸، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (مأخذ: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران).
- کتابچه سند جواهرات سلطنتی (۱۲۹۱ الی ۱۳۱۷ ه.ق.)*، شماره ثبت: ۶۱۶۴، موزه ملک منبع: (<http://malekmuseum.org/>)
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۳)، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و گورکانی*، جلد اول، لندن: انتشارات مستوفی.

- حکومت صفویه تا سال ۱۲۷۳ ه.ق شرح داد.
۲. *ناسخ‌التواریخ*، تألیف محمدتقی لسان‌الملک سپهر، کتابی است در تاریخ عمومی عالم، از ابتدای آفرینش آدم تا سال ۱۲۶۷ ه.ق. که در بردارنده گزارش رویدادهای زمان مذکور است. این کتاب که می‌توان به اعتباری آن را در زمره تواریخ عمومی به‌شمار آورد، با دستور محمدشاه قاجار به میرزا محمدتقی‌خان سپهر و حمایت‌های حاج میرزا آقاسی تألیف یافت.
 ۳. *مرآت‌البلدان*، تألیف محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله)، مترجم و رئیس دارالطباعة و دارالترجمه ناصرالدین شاه است. این کتاب به شرح شهرها و قری و قصبات ایران زمین؛ یعنی ایران بزرگ که گستره آن از رود سیحون تا ماوراء فرات و از دربند باب‌الابواب در شمال دریای خزر تا جزایر و سواحل خلیج فارس را در برمی‌گیرد، می‌پردازد. به‌جز مباحث جغرافیایی، اعتمادالسلطنه گاه در این کتاب به درج پاره‌ای وقایع تاریخی معاصر نیز پرداخته است.
 ۴. *تاریخ منتظم ناصری*، کتابی تاریخی تألیف محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله)، مترجم و رئیس دارالطباعة و دارالترجمه ناصرالدین شاه است. این کتاب که میان سال‌های ۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ ه.ق. نوشته و به شاه تقدیم شد، تاریخ عمومی جهان را از هجرت پیامبر اسلام (ص) تا آغاز فرمان روایی قاجاریان (دولت قاجاریه) در بر دارد.
 ۵. *مرآت‌الوقایع مظفری*، نوشته عبدالحسین خان ملک‌المورخین، تصحیح عبدالحسین نوایی می‌باشد. این کتاب، جنگی فارسی از یادداشت‌ها درباره رویدادهای ایران و مردمان این سرزمین از ذی‌القعدة ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۴ ه.ق. یعنی روزگار فرمانروایی مظفرالدین شاه است.
 ۶. با تشکر از آقای سید محمدصادق ابراهیمیان، پژوهشگر اسناد و نسخ خطی، در همکاری جهت یافتن و خواندن این سند.
 ۷. یحیی ذکاء (۱۳۰۲-۱۳۷۹)، *ایران‌شناس و پژوهشگر تاریخ هنر ایران بود. وی در طول حیات خود مسئولیت‌های مهمی چون ریاست موزه هنرهای تزئینی (۱۳۳۷)، معاونت اداره کل موزه‌ها و فرهنگ عامه (۱۳۴۰)، ریاست موزه مردم‌شناسی (۱۳۴۱)، ریاست انتشارات ادارات کل باستان‌شناسی و فرهنگ عامه و موزه‌ها و حفظ بناهای تاریخی (۱۳۴۵)، ریاست کتابخانه ملی ایران (۱۳۴۷)، و مشاور وزیر فرهنگ و هنر (۱۳۴۹) تا اواخر دوران خدمت، (۱۳۵۷) را به عهده داشت.*
 ۸. میرزا حسن خان اسفندیاری ملقب به محتشم‌السلطنه (۱۲۴۶ - ۱۳۲۳)، از سیاستمداران و دولتمردان برجسته دوره قاجار و پهلوی است که سال‌ها در دولت‌های مختلف دوران قاجار سمت وزارت داشت و در دوران پهلوی به ریاست مجلس شورای ملی رسید. انعقاد نخستین عهدنامه میان ایران و افغانستان، برپایی نخستین نمایشگاه کالاهای ایرانی، تأسیس نخستین مدرسه صنعتی، نهادن سنگ بنای بانک ملی و توسعه صنعت ابریشم در ایران از خدمات محتشم‌السلطنه است. وی، یک سال قبل از قتل ناصرالدین شاه به لقب محتشم‌السلطنه مفتخر شد.
 ۹. شرح ماجرا بدین صورت است که ذکاء، شمایل‌ی از حضرت علی (ع) را از پیشخدمت محتشم‌السلطنه برای موزه هنرهای تزئینی تهران خریداری میکند که سابق بر آن متعلق به محتشم‌السلطنه بوده و پس از مرگ وی به پیشخدمت وی بخشیده شده بوده است. به ادعای پیشخدمت، این شمایل متعلق به شمایل‌خانه ناصری بوده و پس از مرگ ناصرالدین شاه، به دست محتشم‌السلطنه رسیده بوده است (ذکاء، ۱۳۴۲: ۲۱، پاورقی).
 ۱۰. با تشکر از آقای دکتر محسن روستایی جهت تشخیص و تأیید دستخط‌ها
 ۱۱. آنچه در تحویل یا در اختیار کسی باشد.
 ۱۲. محمدعلی خان امین‌السلطنه (۱۲۵۳-۱۳۴۳ ه.ق.)، از رجال دوران پادشاهی قاجار بود، وی پس از کسب عناوین مختلف در سال ۱۲۹۵ ه.ق. به ریاست صندوق‌خانه سلطنتی رسید.
 ۱۳. با تشکر از خانم فریده طلوعیان، مسئول بخش رؤیت اصل اسناد خدمات آرشیوی سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

هدایت، رضاقلی‌خان (۱۲۷۳ ه.ق)، *روضه الصرفای ناصری*، بی‌جا: بی‌نا.

مصاحبه نگارنده با دکتر محسن روستایی (۳۰ دی ۱۴۰۰ ه.ش).

COPYRIGHTS

© 2022 by the authors. Published by Soore University. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

